

Валентина Дубіцька

**ГРОШОВИЙ ОБІГ В УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ XIV–XVI ст.
(ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ АНАЛІЗУ СКЛАДУ СКАРБІВ
З НУМІЗМАТИЧНОГО ЗІБРАННЯ НМІУ)**

Скарби є чудовою ілюстрацією подій певного періоду історії. Монетні знахідки відображають політичну та економічну картини розвитку держави, є джерелом інформації для досліджень її історії культури, релігії, мови, ремесел тощо. У XIV–XVI ст. на українських землях відбулося чимало військових конфліктів та змін владних структур. З цим історичним періодом пов'язано чимало дискусійних питань щодо датування подій та біографій окремих діячів.

Вивчення складу скарбів з музейних колекцій, які мають давню історію, зафіксовані на нумізматичній карті України і є еталонними в нумізматичній науці, надзвичайно важливе. Особливої актуальності це вивчення набуває з появою на нумізматичному ринку скарбів з монетами XIV–XVI ст. невідомих типів та підвищеного, іноді спеціально спровокованого комерційного інтересу до них. Асортимент, топографія та стилістичний ряд введених до наукового обігу скарбів дають змогу допускати до наукового кола нові, до того невідомі, монети з українського грошового обігу.

Аналізом складу скарбів та їхньою топографією відомі вчені нумізмати займалися з початку формування в середині XIX ст. нумізматичної колекції НМІУ. У працях Я. Волошинського [5], К. Страшкевича [28], В. Антоновича [1], В. Данилевича [8], М. Біляшівського [3; 4] зафіксовані основні надходження скарбів до колекції університету св. Володимира протягом XIX – поч. XX ст. Сучасні вчені теж вважають фіксацію скарбів за місцем знаходження на карті України надзвичайно важливим завданням для вивчення грошового обігу різних періодів історії. У історіографії другої пол. XX ст. найповніше висвітлена нумізматична колекція НМІУ в працях Б. Гарбуза [6, 72–75], З. Зразюк [11, 115–116; 12, 102–104], Л. Гриневич, Н. Стрижаквої [7; 34, 168–171], Р. Якушевої-Омельянчик [33, 101–115; 35, 12–13]. У цій роботі спробуємо охарактеризувати склад окремих скарбів XIV–XVI ст. зі збірки НМІУ, та, опираючись на їхню топографію, прокоментувати певні історичні події.

Архівні документи повідомляють про надходження до нумізматичної збірки НМІУ близько двох десятків скарбів або частин скарбів, датованих XIV–XVI ст. На жаль, деякі з них не збереглися в первинному складі, що ускладнює їх аналізування. Про подібну десистематизацію скарбів згадують у своїх працях дослідники колекції НМІУ М. Котляр [18] та Р. Якушевої-Омельянчик [33, 101–115]. Як правило, зміни у первинному складі скарбів відбувалися у воєнні та революційні часи, а також під час евакуацій та переміщень. Отже, для опису та датування скарбу з колекції НМІУ потрібно вивчити відповідні архівні документи. При порівнянні десистематизованих скарбів з синхронними стає помітною наявність у них нехарактерних монет. І навпаки, у процесі порівняння наявного скарбу з описом його первинного складу, на жаль, іноді доводиться констатувати, що він частково втрачений.

До скарбів вказаного періоду належать скарби з: Басихіного (1888), Сосниці (1911) та Лісконоги (час знайдення невідомий) Чернігівської обл.; Китаєва, Київ (1924); Гвіздова (1876), Борщева (1948), Тарасовичів (1928), Березані (1957) та Тараші (1897) Київської обл.; Черкас (1895); Стара Буди (1863) та Василиці (1921) Черкаської обл.; Красного (1891) та Хрінників (1897) Рівненської обл.; Брозиного (1958), Радомишля (1929) та Закутинців (1883) Житомирської обл.; Кам'янецького повіту Подільської губернії (1839); з садиби Стародубцева, Київ (1860).

Більшість із означених скарбів відображають грошовий ринок, хронологічно визначений часом карбування найстаршої та наймолодшої монети. Однак, є винятки – скарби з довгим терміном накопичення, що містять грошові випуски, нехарактерні для обігу на тих територіях, де були знайдені. Як правило, таких монет небагато, за датою випуску вони є найстаршими та на момент заховання скарбу виконували функції не грошей, а дорогоцінного металу. Такою

знахідкою є Київський скарб (1860), виявлений в садибі Стародубцева, та Китаївський скарб, склад якого не відображає стан грошового ринку часу карбування молодшої монети.

Більшість скарбів означеного періоду містять празькі гроші, а також золотоординські, польські, литовські, угорські, італійські, молдавські, генуезько-кримські монети. Картографування знахідок скарбів західноєвропейських монет XIV–XVI ст. зі збірки НМІУ демонструє, що їх південна межа локалізована дещо нижче лінії, вздовж якої розташовані сучасні міста Чернівці, Кіровоград та Дніпропетровськ. Скарби з переважанням західноєвропейських монет локалізовані на північному заході – Красне (1891) та Хрінники (1897) Рівненської обл., Брозине (1958), Радомишль (1929) та Закутинці (1883) Житомирської обл.; Кам'янецький повіт (1839) Подільської губ. Скарби, виявлені південніше вказаної лінії, майже всі належать золотоординським емітентам – Черкаси (1895), Василиця (1921) та Стара Буда (1863) Черкаської обл.

Часто в скарбах XIV–XVI ст. серед іноземних монет є галицькі, київські, подільські гроші [18, 5]. До скарбів, що містять місцеві випуски, належать: Гвіздів (1876), Борщів (1948) та Тараща (1897) Київської обл.; Сосниця (1911) Чернігівської обл. У скарбах зі збірки НМІУ вміст монет місцевого карбування, порівняно з іноземними, незначний, що пояснюється, ймовірно, невеликою емісією місцевих монетних дворів. Так, з Гвіздівського скарбу В. Антонович, крім шести джучидських монет та семи литовських гривень, відібрав лише дві монети Володимира Ольгердовича [2, 151–157], ідентифіковані в колекції НМІУ.

Таращанський скарб, що у 1897 р. надійшов до Київського Церковно-археологічного музею, містив дві монети київського князя Володимира Ольгердовича та один празький гріш [24, 3]. Ця знахідка не визначена в сучасній нумізматичній колекції НМІУ; ймовірно, цей скарб був втрачений.

Борщівський скарб у 1948 р. було знайдено під час прокладання автомагістралі Київ – Харків поблизу моста через р. Трубіж. Ця знахідка найточніше відображає картину грошового обігу Київщини середини XIV ст., оскільки зберіглася в повному складі [13, 110]. Серед 96 золотоординських монет були визначені 41 наслідування, зокрема – карбування на території Київського та Сіверського князівств. У скарбі також є три празьких гроша Яна Люксембурзького (1310–1346) та Карла I (1346–1378), литовський денарій Ягайла (1377–1392) та три монети Володимира Ольгердовича (1363–1394).

У скарбі з м. Сосниця (1911) з 1017 монет 956 належать до місцевого карбування: 954 денарія Володимира Ольгердовича (1363–1394), дирхем з надкарбуванням сіверського князя Дмитра-Корибута (1381–1404) та подільський гріш Федора Коріатовича (1390-ті рр.). Решта монет – золотоординського (54 од. зб.) та польського (5 од. зб) карбування [19; 20]. Враховуючи те, що кількісна характеристика Сосницького скарбу не достатньо визначена, склад скарбу порушує питання географічного розташування емісійного центру монет Володимира Ольгердовича та приналежності цьому князеві окремих типів відомих монет [10, 161–172].

Архівні документи зазначають, що скарб на момент виявлення (1911) складався з близько 600 монет. Наукова історія скарбу починається з доповіді про нього чернігівського нумізмата В. Шугаєвського у 1925 р. [9, 168–173] на секції нумізматики та гліптики СГАИМК [30, 299; 31, 302]. У 1966 р. київський колекціонер Е. Юцевич передав скарб для дослідження в Інститут археології АН УРСР. Фундаментальне дослідження скарбу здійснив вчений М. Котляр у 70-х рр. XX ст. [19, 88–90; 20, 46–48]. На основі розробленої ним класифікації базуються подальші вивчення скарбу щодо систематичних поштемпельних зв'язків. Власні класифікації монет Володимира Ольгердовича були розроблені вітчизняним вченим Г. Козубовським [17, 12–22] та литовськими дослідниками Е. Іванаускасом та Р. Дучісом [39, 16–20].

Значно менше (приблизно 1/5 від загальної кількості знахідок) в колекції НМІУ скарбів XIV–XVI ст., що містять монети північно-східних земель Русі. До них належать скарби з Лісконог, Китаєва (1924), Березані (1957), садиби Стародубцева в Києві (1860), Басихіного Чернігівської обл. (1888).

Найрідкіснішими в колекції НМІУ є скарби, які свідчать про перші надходження монет Московської держави на український ринок. Про скарб з с. Лісконоги відомо з публікації

М. Біляшівського [3], де автор описує частину скарбу (459 монет), яку придбав і пожертвував до Київського історичного музею Б. Ханенко. Автор шкодує, що йому не вдалося встановити всі обставини, зокрема час знахідки. Однак, відповідно до архівних документів НМІУ, 440 монет, зокрема 40 новгородок і 15 псковок часу самостійності, а також монети Московського князівства часів Василя II (1425–1462), Івана III (1462–1505) та Василя III (1505–1533) [38, 169], надійшли до колекції Київського міського музею приблизно на поч. ХХ ст. не пізніше 1911 року. Більшість монет належать княжінню Івана III та Василя III. Час заховання скарбу припадає на часи правління останнього, на що вказує присутність псковських денги Василя III. Серед вказаних монет виявилися неопубліковані типи; монети скарбу також підтвердили припущення І. Толстого [29, 6] про належність монет з татарською транскрипцією імені «Іван» [23, 120] Івану III, а не Івану Грозному. Чимало монет зі скарбу обрізані, іноді більше, ніж на половину первинної ваги. Такі знахідки, характерні для всієї Московської держави, і свідчать про «підгонку» старої московської монети в умовах грошової кризи початку 1530-х рр. [27, 98–99]. Наявність великої кількості таких монет у скарбах Чернігівщини свідчать про входження в грошовий обіг України удільних монет Московської держави лише з поч. ХVІ ст.

Київський скарб [4, 17–20], у 1860 р. знайдений в садибі Стародубцева, складався з монет від правління Василя Темного (1425–1462) до Петра Олексійовича (1689–1725). З цього скарбу в Мінц-кабінет та музей старожитностей при Університеті св. Володимира були відібрані кращі екземпляри кожного виду монет [36, №№ 4669–4712]. Факт досить тривалого часу накопичення скарбу (майже три сторіччя) та переважання монет ХVІ–ХVІІ ст. не підтверджує активного обігу московських монет ХV ст. на території України.

Скарб з с. Басихіного Чернігівської обл. (1888) [15, 51] складався з 3498 удільних монет Північно-Східної Русі та 916 литовських півгрошів. За архівними документами НМІУ до Мінц-кабінету Університету св. Володимира у 1892 р. надійшло 3675 монет з цього скарбу [37, 125–127]. Його доля в складі колекції НМІУ, на жаль, залишається невідомою. Згідно з документами, в скарбі перебували денги новгородського, псковського та рязанського карбування. Більшість монет належать до правління Івана III (1462–1505) та Василя III (1505–1533). З литовських півгрошей більшість датується часом правління Олександра (1492–1506) та Сигізмунда (1506–1548). Найбільш пізня монета датована 1525 роком.

Скарб, знайдений на станції Березань (Київської обл.) у 1957 р., складався з понад 2200 монет, з яких лише 4 монети походять з Московського царства. Основну кількість монет карбували у Речі Посполитій та Германській (Священній Римській) імперії. Скарб датується ХІV – серед. ХVІІ ст.; його заховання припадає на нестабільний політичний час 1648–1649 років.

У післявоєнних інвентарних книгах НМІУ внаслідок евакуації та наступного повернення колекцій виникла плутанина щодо складу скарбів з Радомишля (1929), Житомирської обл., Тарасовичів (1928) Київської обл., Лісконог Чернігівської обл. Первинний склад багатьох скарбів вдалося встановити завдяки дослідженням науковців нумізматичного відділу НМІУ З. Зразюк, Р. Омельянчик та Н. Стрижакової. Так, з огляду на топографічні дані логічно припустити, що скарб з Радомишля (1929), що на Житомирщині, містить переважно західноєвропейські монети ХV–ХVІ ст., як і скарб з Тарасовичів (1928) Київської обл., при чому уточнене датування цього скарбу визначається першою пол. ХVІІ ст. Скарб з Лісконог Чернігівської обл., складався переважно з монет Московської держави ХV–ХVІ ст.

Склад монетних знахідок ХІV–ХVІ ст. з колекції НМІУ та їхня топографія яскраво відображають політичні події цього періоду. В удільний період української історії після звільнення від татаро-монгольського панування почали створюватися окремі князівства з одночасним об'єднанням земель довкола Києва, Галича та Володимира. З останньої чверті ХІV ст. українські землі були поділені між Польщею та Литвою. Ставши васалами іноземного сюзерена – великого князя литовського, українські князівства зберегли атрибути своєї державності, оскільки характерна для феодальної роздробленості політична децентралізація визначала політико-адміністративний устрій на цій території протягом певного часу. Існування автономних князівств створювало умови для вдосконалення державного апарата, формування великого землеволодіння, розвитку сільського господарства, піднесення міст – осередків ремесла й торгівлі [21, 19].

У другій пол. XIV ст. продовжували існувати великі феодальні об'єднання – Київська і Волинська землі, межі яких в основному збігалися з політичними межами удільних князівств. Після приєднання у середині XIV ст. Подільської землі до Литви там ствердилося панування князів Коріатовичів. Після встановлення влади литовських феодалів кілька удільних князівств утворилися на Чернігово-Сіверській землі.

Представниками правлячої литовської князівської династії на українських землях стали Володимир Ольгердович у Києві (1362–1394), Костянтин Ольгердович – у Чернігові, Патрикій Наримунтович – у Стародубі, Дмитро Ольгердович – у Трубчевську, Корибут-Дмитро Ольгердович (з 1381) – у Новгороді-Сіверському; брати Юрій, Костянтин, Олександр і Федір Коріатовичі (1363–1393) – на Поділлі, Любарт (1340–1385) і Федір Любартович (1386–1393) – на Волині. Оточені українським боярством, литовські князі переймали мову, звичаї і віру українського населення, ставали виразниками його інтересів перед великокнязівською владою.

Частину Чернігово-Сіверської землі (Путивльське та Стародубське князівства) пізніше захопили великі князі московські. Після двовікової (XIV–XVI ст.) боротьби між Московією і Литвою, ускладненої втручанням Орди, Польщі і Тевтонського ордена, Велике князівство Литовське у 1569 р. утворило з Польщею конфедерацію.

За правління Дмитра Івановича (1362–1389) Москва перетворилася на центр об'єднання Північно-Східної Русі, велике князівство Володимирське стали успадковувати московські князі. Іван III (1462–1505) у 1480 р. позбувся залежності від Орди, а за Василя III (1505–1533) були ліквідовані останні уділи. Новоутворені князівства почали випускати власні монети. У другій пол. XIV ст. відбулися перші емісії монет в Московському, потім – Суздальсько-Нижегородському і Рязанському, після 1400 р. – в Тверському князівствах. Внаслідок поступової ліквідації або підкорення низки князівств владі московського князя відбувся перехід від монетного карбування в майстернях ремісників з дозволу князя до виникнення контрольованих державою монетних дворів. Ці монети потрапляли на український грошовий ринок значно пізніше дати свого випуску, що підтверджує склад скарбів зі збірки НМІУ.

Єдиний скарб, що датує перші проникнення удільних монет Північно-Східної Русі на українські території і добре ілюструє політичні події на чернігівських землях XV – поч. XVI ст., знайдено на Чернігівщині в с. Басихіне. Крім московських, він містив литовські монети. Московські монети, випущені до грошової кризи поч. 1530-х рр., знайдено ще в одному скарбі з Чернігівщини – з с. Лісконіг; цілком логічною була б наявність в ньому і литовських грошей.

Протягом перебування у складі Великого князівства Литовського і Руського землі Чернігівського князівства кілька разів змінювали адміністративне підпорядкування. У 1496 р. Великий князь Литовський Олександр Казимирович передав Чернігів князю-московиту Семену Можайському, який попросив політичного притулку в Литві через ворожнечу із великим князем Московським Іваном III. У 1500 р. цей князь разом з іншими сіверськими князями-емігрантами з Московії, перейшов на службу до Івана III, що спровокувало чергову московсько-литовську війну. У квітні 1500 р. Чернігів окупували московські війська. За мирним договором 1503 р. всі сіверські міста відійшли до Московської держави. Питання про Сіверщину залишалося одним з найгостріших у московсько-литовських відносинах. Після чергової московсько-литовської війни 1507–1508 рр. Литовсько-Руська держава повернула собі м. Любеч.

Знахідки скарбів з Чернігівщини відображають події кін. XV – поч. XVI ст., пов'язані з боротьбою за ці території між Московською державою та Великим князівством Литовським. Скарби з більшістю московських монет свідчать, що їхній активний обіг на території України починається з XVI ст. Скарби з великою кількістю московських (без домішок західноєвропейських) монет були знайдені на Поділлі, Волині, Чернігівщині та Харківщині.

Топографія скарбів з вмістом московських монет охоплює Чернігівську обл., Київську обл. та Київ (Старе місто). Географічне розташування Чернігово-Сіверської землі на межі Литовської і Московської держав пояснює той факт, що у скарбах XV–XVI ст. з чернігівських земель є монети і Московії, і Великого князівства Литовського. Ймовірно, торгові зв'язки на прикордонних територіях та часті «відходи» у Литву князів і бояр, сприяли такому складу скарбів.

Термін формування скарбу, у 1924 р. знайденого у Китаєві (Києво-Святошинського р-ну), охоплює три сторіччя: у ньому є празький гріш, монети удільного періоду Московського князівства, Пскова та Новгороду; монети Московського царства від Івана IV Грозного (1533–1584) до Олексія Михайловича (1645–1676), навіть реформені «ефимки з ознакою». Більшість монет належить до правління Івана IV та Федора Івановича (1584–1598). Значну частину становлять монети удільного періоду Московського князівства, найстаршою з яких є денга Івана Андрійовича Можайського (1432–1454), Новгороду (1420–1478) і Пскова (1460–1510) періоду самостійності. Швидше за все, означений скарб був казною ченців Китаївської пустині. Переважання московських монет в ньому, швидше за все, свідчить про значну кількість паломників з Московської держави, ніж про активність цієї монети в грошовому обігу на українських землях означеного періоду. Можна також припустити, що скарб був пожертвуванням храму або заощадженням певної заможної людини. За наймолодшими монетами – «ефимками з ознакою» 1655 р. на талерах Голландської республіки та Богемії, можна визначити приблизну дату заховання скарбу часами реформи 1654–1655 рр., коли відбувся перехід від європейської до дротяної московської монети.

Склад середньовічних київських скарбів відображає картину торгових відносин як міста, так і країни. До Києва як торгового центру прибували купці, що сприяли осіданню там монетної продукції різних країн. У скарбах XVI–XVII ст., виявлених у місті та на його околицях превалює московська монета. Знахідки монет XV ст. у скарбах з переважанням монет пізнішого карбування, ймовірно, свідчать про перебування ранніх московських грошей в обігу на території України значно пізніше дати їх карбування. Винятком є Китаївський скарб (1924), однак монети з його складу не можна розглядати як повноцінні учасники грошового обігу XIV–XVII ст. на території України. Про те, що обіг монет Московської держави фактично почався з XVI ст., свідчить склад таких скарбів з колекції НМІУ як скарб із садиби Стародубцева, Київ, (1860), Китаєва (1924) та Березані (1957).

Найважливішими в колекції НМІУ є скарби (з монетами), утворені в XIV ст. на українських землях удільних князівств, які не мають чітких дат та містять уривчасті написи та маловідомі символи. Їхнє визначення стало можливим завдяки класифікаціям типів сіверських та київських монет з Сосницького, Борщівського та Василицького скарбів, розробленими дослідниками Г. Козубовським та К. Хромовим. Відкриття Р. Саввовим та О. Погорільцем нових емітентів Подільського князівства – Костянтина та Федора Коріатовичей знайшло підтвердження у складі Сосницького скарбу [26, 24–29]. Таким чином, до відомих у наукових колах з другої пол. XIX ст. галицько-руських та київських монет середини XIV ст. долучили сіверські, подільські та місцеві наслідування монетам Золотої Орди, які заповнюють лакуни між грошовими випусками українських удільних князівств. Атрибуція нових скарбів XIV–XVI ст. з використанням інформації про склад вже відомих скарбів з музейних колекцій та залучення нових типів монет лише з урахуванням їх повного складу є найбільш прийнятним методом. Саме серед неатрибутованих знахідок цього часу є вірогідність відкриття нової монети, нового емітенту та центру емісії, а також нової історичної інформації про складний та маловідомий період історії України.

Джерела та література

1. Антонович В. Б. **Археологическая карта Киевской губернии**. Киев, 1895.
2. Антонович В. О новонайденных серебряных монетах с именем Владимира // **Труды III АС**. Т. II, Киев, 1878.
3. **Беляшевский Н.Ф.** Киевский Городской Музей. Описание памятников. Описание клада русских монет 15–16 вв. Б/д, б/р // **IP НБУВ**, ф. XIV, спр. 6814 (авторство встановлене Р.М. Яушевою-Омельянчик).
4. **Беляшевский Н.Ф.** **Монетные клады Киевской губернии**. Киев, 1889.
5. **Волошинський Я.Я.** Клады, рассмотренные в минц-кабинете университета Святого Владимира с 1838 по 1866 гг. // **Университетские известия**. Киев, 1866, № 10.
6. **Гарбуз Б.** Нумизматическая коллекция Национального музея истории Украины // **II-я ВНК**. Санкт-Петербург, 1994.
7. **Гарбуз Б., Стрижакова Н.** Польские монеты в Национальном музее Украины // **Bialorus, Litwa, Polska, Ukraina – wspolne dzieje pieniadza** [Мат. 1-ї Міжнародної нумізматичної конференції, Польща, м. Супрасль 20–22.X.1994 р.]. Warszawa, 1996.
8. **Данилевич В.** **Монетные клады, принадлежащие мюнц-кабинету университета св. Владимира**. Киев, 1892.
9. **Дубицька В.В.** Історія формування колекції монет Володимира Ольгердовича та монет Галицької Русі в нумізматичній збірці музею // **Тематичний збірник наукових праць Національного музею історії України**. Київ, 2011.
10. **Дубицкая В.В.** Новые данные по атрибуции и датировке монет Владимира Ольгердовича по результатам поштемпельного анализа Сосницкого клада // **Numizmatikos rinkiniai: istorines Lietuvos ir su ja susijusiu saliu paveldas** [Мат-ли 2-ї міжнародної нумізматичної конференції у Національному музеї Литви, м. Вільнюс]. Vilnius, 2015.
11. **Зразюк З.О.** Клад из Житомирской области // **VIII-я ВНК**. Москва, 2000.
12. **Зразюк З.О., Якушева-Омельянчик Р.М.** Клады российских монет XVI–XVIII вв. // **IV-я ВНК**. Москва, 1996.
13. **Зразюк З.А., Хромов К.К.** Борщевский клад второй половины XIV века // **Восточная нумизматика в Украине. Монеты джучидов и сопредельных государств в XIII–XV вв.** Киев, 2007.
14. **Ильин А.А.** **Классификация русских удельных монет**. Ленинград, 1940.
15. **Ильин А.А.** **Топография кладок древних русских монет X–XI в. и монет удельного периода**. Ленинград, 1924.
16. **Климовский С.И.** **Замковая гора в Киеве: пять тысяч лет истории**. Киев, 2005.
17. **Козубовский Ю.** **Находки монет XIV–XV ст. на территории Киева**. Киев, 1991.
18. **Котляр Н.Ф.** **Грошовий обіг на території України в епоху феодалізму**. Київ, 1971.
19. **Котляр Н.Ф.** Клад монет Владимира Ольгердовича // **Нумизматика и эпиграфика**. Москва, 1970, № 8.
20. **Котляр Н.Ф.** Монеты Владимира Ольгердовича // **Нумизматика и сфрагистика**. 1971, № 4.
21. **Котляр М.Ф.** **Як і чому настала удільна роздрібленість на Русі**. Київ, 1998.
22. **Круг Ф.** **Критические разыскания о древних русских монетах, изданные Императорскою Академиею Наук**. Санкт-Петербург, 1807.

23. *Орешников О.В. Русские монеты до 1547 г.* Москва, 1896.
24. *Отчет Церковно-археологического общества при Киевской Духовной академии за 1897 год.* Киев, 1898.
25. *Петров Н.И. Указатель Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии.* Киев, 1897.
26. *Погорілець О., Саввов Р.* Монета подільського князя Костянтина // **Нумизматика и сфрагистика.** 2004, № 3.
27. *Спаский И.Г. Русская монетная система.* Ленинград, 1962.
28. *Страшкевич К.* Клады, рассмотренные в минцкабинете университета Святого Владимира с 1838 по 1866 гг. // **Университетские известия.** Киев, 1866, № 10–12.
29. *Толстой И.И.* Три клада русских денег XV и начала XVI века // **Записки Русского археологического общества.** Т. IV. **Нумизматический сборник.** Вып. 1. Санкт-Петербург, 1889.
30. *Фасмер Р.Р.* Список монетных находок // **Сообщения ГАИМК.** Т. 1. Ленинград, 1926.
31. *Фасмер Р.Р.* Список монетных находок II // **Сообщения ГАИМК.** Т. 2. Ленинград, 1929.
32. *Шуст Р.* **Нумизматика.** Київ, 2007.
33. *Якушева-Омельянчик Р.* Монеты Польши и Московского государства в кладах Украины // **Bialorus, Litwa, Polska, Ukraina – wspolne dzieje pieniadza.** Warszawa, 1996.
34. *Якушева-Омельянчик Р.М. Стрижакова Н.А.* Клад монет XV–XVII вв. из с. Большие Ерчики // **Нумизматика и эпиграфика,** Т. XV, 1989.
35. *Якушева-Омельянчик Р.* Скарб знайдено // **Нумизматика і фалеристика.** 2002, № 1.
36. НА НМІУ, ф. 1, оп. 1, спр. 28.
37. НА НМІУ, ф. 1, оп. 1, спр. 33.
38. НА НМІУ, ф. 1260, оп. 1, дод. спр. 12.
39. *Ivanauskas E., Douchis R.J.* **Coins of Lithuania 1386–1797.** Vilnius-Colombia, 1999.